

Két világháború közti romániai útirajzok a magyar művelődéstörténetben

(Kivonat)

A korszak jelentős magyar útirajzait a magyar elitek 1918 utáni válsága, a kiút keresése magyarázza. NÉMETH László 1935-ös romániai útirajza és az azt követő vita a problémák lényegébe kínál belelátást.

Betajolás

A két világháború, pontosabban Trianon és a részleges területi revízió megvalósulásának pillanatai között a traumatizált, megmaradt csonkaországban számos beszámoló született a hasonlóképpen traumatizált, elszakított magyar közösségek világáról. Ez földrajzilag most már nagyobb területet fedett, mint a történelmi ország elveszített részei, inkább az utódállamok területével esett egybe. Az elszenvedett trauma hangsúlyai természetesen más- és máshová tevődtek, aszerint, hogy a vereség csak a legyőzött vagy ezen felül a hódoltságba került státusát jelentette. A csonkaországbeliek a vereség felelősségének és a megmaradt ország országok közötti jövőjének kérdésével szembesültek, az elszakítottak a kisebbségi léttel. Gyakorlatilag mindenki állásfoglalásra kényszerült a magyar művelődésben és közéletben, de a tét csak fokozatosan világosodott meg. Ha Budapesten kezdetben úgy közelítették a kivédendő fenyegetést, hogy az új helyzetet elfogadni kénytelen leszakadt közösségek pusztá ténye az, ami a nemzet integritását megkérdőjelezi, később mind világosabbá vált, hogy a magyarság integritását nem a nagy- vagy középhatalmi státus elvesztése vagy az egyes magyar közösségek kényszerű különútjai fenyegetik, hanem ezek tagadása és utóbbiak valami-

lyen integrálásának elmulasztása. A revíziós sikerek átmenetileg többé-kevésbé felfüggesztették ugyan ennek a tapasztalatnak a továbbgondolását, de a végleges amputálás mint kívánatos megoldás csak a második világháborút követően, megszállók telepítette elképzelésként jelentkezett.

A két világháború közti romániai útirajzok, akárcsak más európai tájakat fürkésző testvéreik, kiútkeresés dokumentumai, különlegességüket az adja, hogy az új Románia területén három korábbi történelmi modell erővonalai is jelen voltak. A magyar nemzetfejlődés egyik alternatívája és pillére „kisebbik haza” önszervezése mellett, amely kit zavart, kinek a bizakodáshoz nyújtott ideológiát, ott sötétlett a nemzetfejlődésből kimaradt-kiszorult moldvai „népi magyarok” helyzete, illetve az újabb Kárpátokon túli, elsősorban székely kivándorlás, részben asszimiláció. Miután futó pillantást vetünk az útirajzok és a témájukban rokon írássok műfaji-tartalmi, illetve szerzők szerinti szóródására, egy olyan csoportjukra összpontosítunk, amely nemcsak a vázolt politikai indítékot és a belőle következő közvetlen közéleti-politikai cselekvést vállalta nyíltan, de szellemi kísérletként a valósággal való olyan mélyebb, kegyetlen szembenézést is, amely a hivatalos magyar politikának több mint kínos volt csonkaországban és utódállamban egyaránt. Mind a történelmi pillanat és a fejlemények, mind pedig a résztvevők okán, ez a kiemelt csoport óhatalanul NÉMETH Lászlóék 1935-ös romániai útjához, útbeszámolóikhoz vagy éppen személyükhöz és a hozzájuk közel állókhoz kapcsolódik.

Másként fogalmazva, ezúttal nem az az érdekes, mit láttak a Romániáról tudósító magyarországiak. Láthattak személyi sorsokat, közösségi sérelmeket, kulturális örökséget, a győztesek ilyen vagy olyan arcát, de mindez tényirodalom, politika- vagy tudománytörténeti téma. A kérdés az, hogy miért akartak így látni, és ez milyen közvetlen következményekkel járt a tág értelemben vett, így a politikai gondolkodást is felölelő magyar kultúra szempontjából. A két évtized vonatkozó irodalma regényes, ám hiteles helyzetábrázoló feldolgozástól¹ publicisztikai

* *Acta (Siculica)* 2006/2, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085

** Sf. Gheorghe, N. IORGA 12, Bl. 22C/2, RO-520089, boerh@freemail.hu

pamfletig², tudományegyetemek statisztikai adatsorokat és értékelésüket közlő köteteitől³ szerelmes földrajz és sérelmi irodalom keverékéig terjed.⁴ A behatárolást átfedések nehezítik, a szerzők gyakran menekült vagy kitelepedett erdélyiek,⁵ de akár odahaza maradtak, akik éppen ezért nevüket sem feltétlenül vállalják.⁶ Az óromániai témájú írások másrészt, ha Erdélyben születnek is, lehet, hogy magyarországi piacra.⁷ A csonkaországiak és kisebbségek közötti különbségtétel megkerülhetetlen, mert viszonyuk asszimetrikus. A kisebbségnek az a gondja, hogy valósága nem vagy csak torzulva jut el a megmaradt ország közvéleményéhez, amelytől segítséget remél, az ottani közgondolkodásé pedig az, hogy a kisebbségi valósága idegen tőle. Hasonló asszimetriát mutat a hivatalos politika és az attól különböző értelmiségi kísérletek, előbbinek súlyosabbak a következményei, ugyanakkor hajlamosabb hatalmi kérdésként kezelni a kritikát.⁸ Ahol a szótértés feltételeit ilyen aránytalanul, több szinten is befolyásolja a politikum, ott természetesen, hogy felértékelődik az olyan pillanat, amely közös nyilvánosságot és így fókuszot képest teremteni a közérdekű gondolkodásnak.

Romániai utasok, 1935

1935 késő nyarán NÉMETH László, KERESZTURY Dezső, BOLDIZSÁR Iván és SZABÓ Zoltán tanulmányutat tesz Romániába. A beszámolók nyomán kirobbanó vita széleskörű és elhúzódó.⁹ A feszes tempójú út első hetében a Dunán érkező vendégek a román Ókirállyal ismerkednek, főleg Bukaresttel. SZABÓ Zoltán nem is jön át Erdélybe, a tengerparton marad el, hogy onnan Isztambulba utazzon. A második hét az erdélyi utazás, Brassó–Székelyföld–Újradna–Kolozsvár–Kalotaszeg–Nagyvárad vonalon. Hazatérve előbb BOLDIZSÁR Iván számol be (**Erdély második Trianonja**, *Napkelet*, 1935. nov. 2.), és Budapesten HERCZEG Ferenc (a *Pesti Hírlapban*), Kolozsváron LÁSZLÓ Dezső (a *Pásztortűzben*) és JANCSÓ Béla (az *Erdélyi Fialatokban*) már ezt lereagálják év végéig. Ezután jelenik meg a *Tanuban* a **Magyarok Romániában**. NÉMETH László élménye apokaliptikusra sike-

rült, pusztulással és beteg kisebbségi közérzettel szembesül, ítélete: Erdély vizsga volt, amelyen a magyarság elbukott. Az indulatok elszabadulnak, az író ellen még bűnvádi eljárást is kezdeményeznek, nemzetgyalázással vádolva, de KOZMA Miklós, a vele rokonszenvező belügyminiszter közbelép. A kialakuló vita zömében 1936-os írásainak száma hatvanon felüli. KERESZTURY 1937 őszén értékelt, ez a **Magyarok Romániában** egybevetése NÉMETH **Sanremói naplójával**, de ugyanő még 1976-ban is emlékezik (**Utazás közben**, *Tiszatáj*, 1976/5), BOLDIZSÁR pedig 1986-ban tér vissza a témára (**Utazás Regátban és Erdélyben 1935-ben**, *Kortárs*, 1986/6, 7). A vita összegzését MONOSTORI Imre végzi el.¹⁰

BOLDIZSÁR, írja MONOSTORI, a második Trianont magában az azóta eltelt 15 évben látja. Erdélyben az Országos Magyar Pártnak számos mentsége lehet, de tény, hogy nem ismeri eléggé a valós helyzetet, az alternatív cselekvést pedig lebecsüli. A téma aktuális, 1935–36-ban különösen kiéleződik a rossz viszony, a magyar kisebbség helyzete valóban tragikus. A román atrocitások ellenében vajmi keveset segíthet a magyarországi sajtóviszhang.¹¹ A diagnózis, amelyet NÉMETH László a vita során¹² pontokba rendez, vád: Erdély romlásának oka elsősorban az anyaország, mert 16 év alatt sem tudott olyanná válni, hogy fel lehessen nézni rá, és ezzel bár erkölcsi tartalékot biztosítani a magyar kisebbségeknek. Másodsorban az erdélyi magyarság vezetői általában, mert az anyaországi beteg közszellem fenntartásával tartják fenn ott magukat a nép felett. A románok csak harmadsorban, nem mert vétlenek, hanem mert egy nemzet összeroppanásában az idegen mindig csak másod-harmadsorban lehet hibás. Miért nem szervezett például az erdélyi magyar vezetőség a gazdasági autonómiához szövetkezeteket?

A tanulmány vitája, idézzük újra MONOSTORIt, mélységekig rázza meg a magyarországi és az erdélyi magyar közéletet. Közvetve hozzájárul a Vásárhelyi Találkozóhoz is, ahol többek között azt mondják ki, hogy a közép-európai magyarság nyelvi és kultúr-közösséget képez, s ennek a romániai magyarság

is része. De az 1937-es, népfrontos indíttatású Vásárhelyi Találkozó is egyszeri seregszemle, amelynek igazából nincs folytatása. A tanulmány többről szólt.

A **Magyarok Romániában** Tanuból és a **Sorskérdések**ől kihagyott 16. fejezete, amelyet NAGY Pál leközi a 2001-es marosvásárhelyi válogatásban, szegényről vall, saját elvakult profétasággal való szembesülésről, illúziókkal való leszámolásról. VERES Péter 1944-es meg-látása: kicsit minék is kellett annyi „hivatás” és mögötte hivatás-góg. Ezt különben a románok helyből így reagáltak le, figyelmeztet MONOS-TORI, az Alexandru OLTEANU írta méltatásban is ott a Duna-gondolatot „közmondásos magyar megalomániának” tekintő kité. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre pedig 1936. februári vita-cikkében mond ki ugyancsak kemény dolgokat. Nem megengedhető, mondja, bármennyire kívánatos, a magyar-román közeledést a romániai magyar kisebbség megkerülésével kezdeni, más-részt úgy egyáltalán felelőtlenül utóbbi szám-lájára cselekedni. Vagyis nem elég pusztán a revizionista felelőtlenséggel csinján bánni. Más-részt már JANCsó korai reakciója jelzi: ők való-ban a kisebbségi magyarságot szerették volna NÉMETHtel megismertetni, kéri is tőle a per-újrafelvételt. TAMÁSI Áron a sötét felhőt rója fel, amely magyarországi egyes törekvéseinek kudarca miatt szállta meg a Romániába induló író, KERESZTURY pedig úgy fogalmaz 1976-ban, hogy NÉMETH útirajzaiban nem útikalauz, hanem egy kivételes lélek belső drámáját érde-mes keresni, „a maga problémáit hordozta még utazásunk színterein is; igazából csak azt vette tudomásul, amire valamiképpen felkészült. De amivel szembesítette az útközben látottakat: egy korszak és egy nemzedék legjava magyarjainak nehéz problematikája volt.”

NÉMETH Lászlót nyilván egészen más érdekelte, mint vendégfogadóit, és ez kisebbségi magyar szempontból több mint tanulságos. Erdélyben tulajdonképpen eltérítette ottani céljától a tanulmányutat, és következetlensége **A dzsent-ri felelősségében** árulkodó. Nem a Duna-gondo-latot adta fel benne, írja itt visszatekintve indula-tokat kavará tanulmányára, hanem a magyar-

ságot kőpadra vonó akkori román társadalmat. A kergetett és elveszített illúziók tehát valóban a dunavölgyi tejtetstvériség gondolata körül kere-sendőek, amely kőnépválság-kérdésként maga is egy magyar út-válság kiváltotta kompenzatív keresés. Amihez a szociális problematika is inkább „közös ügy”-eszköz, illetve ürtügy, a megoldás keresésének igazi iránya pedig az elit kérdéséhez vezet. Maradjunk egyelőre SZABÓ Zoltán összegzésénél. A tengerparton elszakadó útitárs már BOLDIZSÁR Iván cikkével páru-zamosan közölt pár epizódot, emléket a tanul-mányútról (**Ahol a népi kultúra még nem emlék, Új Kor**, 1935. nov. 15.). Ugyanó a prágai *Új Szellemben* tér vissza a témára,¹³ az európai tájakon magunkat kereső magyar utazókat veszi számba. A legkínzóbb és legkeserűbb tapasztalat közülük, írja SZABÓ Zoltán, akitől az apokalip-tikus jelzót is kölcsönöztük, a NÉMETH Lászlóé, az erdélyi magyarság érdekében, az erdélyi magyarság elmarasztalásával. Legfon-tosabb tanulsága persze a Duna-gondolattal való leszámolása, úgy a magyarság erőtartálékai, mint a szomszédokkal való józan ész alapú mege-gyezés tekintetében. Gondoljuk tovább, egyál-talán közös nevezőre volt-e hozható az utazás két célja, az óromániai (a közép- és kelet-európai kőnemzetek közötti közeledésé), illetve az erdélyi (a magyar kisebbség megismerése)? NÉMETH bizonyára őszintén gondolta utóbbit is, de az első cél érdekében való mozgósítás belső kényszerével számolva inkább az lett volna meglepő, ha a regáti tapasztalat nyomán az erdélyi folytatás nem siklik ki.

Magyar Atlantisz utasai

Tegyük fel újra a kérdést: mivel szem-besült (mivel nem szembesült) 1935-ös romániai útjukon NÉMETH László? Két lehetséges, egymást kiegészítő közelítés kínálkodik a vá-laszadásra:

1. Azzal, amit elébe tártak (és amit nem keresett). Ehhez az út megtervezőivel és szer-vezőivel, illetve a kísérőkkel és a meglátogatot-takkal szükséges közelebbről ismerkednünk.

2. Azzal, amit keresett (és nem talált).

Legyen ez tejttestvériség, Duna-völgyi magyar hivatás, avagy új nemesség, a rokon célkitűzések, keresések, teljesítmények tárgyalását kéri.

Mielőtt bármelyik közelítést is görcső alá vennénk, nézzük, hová indult 1935. augusztus elején, kik azok, akik valóban otthonosak voltak a felkeresett világban. Kapcsolatban álltak-e (fognak-e állni) velük az utasok, volt-e (lesz-e) valóban lehetőségük azok értelmezésével találkozó értelmezésre: rejlett-e csakugyan szellemi fókusz lehetősége az utazásban, és nem csak a vitájában, illetve kinek a számára?

Milyen következtetésekhez juthatott volna NÉMETH László, ha a tanulmányút nem siklik ki, SZVATKÓ Pálnak a *Szép Szó* 1937. júniusi különszámában közölt tanulmányából¹⁴ alkothatunk róla fogalmat. A kisebbség legnagyobb magyar élménye, írja, kismemzet-voltának felfogása, az ebben való megnyugvás. A kisebbségi magyar az utóállamokat korántsem ítéli meg olyan fölényesen, mint a magyarországi (a felvidéki magyarnak pl. a román eredmények ehhez túl nagyok látszanak), egyenrangúnak tekinti őket. Az Erdélyből érkező szerint a román nem oly férges, mint hirdetni szoktuk. Más a morálja, de dinamikus, szívósabb, már az első világháború előtt jobban szervezte magát. A kisebbségi magyar meglepetéssel látja, hogy a három partner nép (cseh, román, szerb) kis népek vallja magát (szúrjuk közbe, hogy ez ugyan nem volt igaz), és nem szégyelli, a sikeres kismemzetek, a flamand és skandináv minták felé tájékozódik. A kisebbségi magyar helyzet-értékelésében másrészt az első fiatal nemzedék optimizmusát (ők 1926–1930-ban az anyaországgal szembeni többletértékekkel vélték kompenzálni elvesztett értékeiket) felváltja a pesszimizmus, a fokozott vesztestudat és a kifáradás. A magyar életképesség válik kérdésessé, így az autonóm élet kialakítása lesz a kisebbségi helyzetbe való beletörődés utáni logikus továbblépés. A kisebbség magatartása és jövője persze az anyaországban történőktől függ, „az egyetlen, ami ma összetartó erővel hat, a magyar szellem felsőbbrendűsége”. Nagyobb ugyanakkor a szociális érzékenysége, mert alul van, a felfele simulás lehetősége nélkül, ezért az anyaországi

ilyen irányú mozgást feszültebben figyeli. A tételek ismerősek a **Magyarok Romániában** oldalairól is, ami túl a kisebbségi helyzet valóságán a tanulmány nemrég elcsitul vitájával is magyarázható.

Az 1935-ös romániai út valóban kulcsfontosságú. Nézzük, kik azok, akik ezekben az években nemcsak érdeklődtek a romániai dolgok iránt, de ennek kapcsán számottevő teljesítményt mutattak fel. Itt találjuk mindenekelőtt az EÖTVÖS-kollégiumban 1936-tól KERESZTURY-tanítvány MIKECS Lászlót¹⁵, és akire MIKECS a legnagyobb tisztelettel nézett a Óromániát kutató magyarok közül: a GYÖRFFY István és KODÁLY támogatta LÜKŐ Gábort¹⁶. MIKECS, LÜKŐ egyaránt rész vesz a jeles román szociológus Dimitrie GUSTI NÉMETH Lászlóék által is megtekintett falumunkájában, de a történész Nicolae IORGA Vălenii de Munte-i szabadegetemén is. LÜKŐ kulcsalakja a falukutatásban kialakuló román–magyar kapcsolatnak (a románok ezen kívül csak a szászokhoz tudtak közel kerülni), a NÉMETH emlegette *Tanu*-számot neki köszönhetően ismeri a bukaresti román vendéglátó.¹⁷ Budapesten is ő ismerteti a nevezetes tanulmányút előtt a román falukutatást.¹⁸ MIKECS másfelől az, akinek a legnagyobb a rálátása a két világháború közötti óromániai magyarságkutatásra – a **Csángók**ban megjelent bibliográfiájának tételeit nagyobbrészt értékeli is. 1938–39-es útjai nyomán előbb egy kéziratot beszámoló születik,¹⁹ majd 1940 első felében kétszer is megjelenik útirajza (**Románia**). Ezt követi 1941-ben a **Csángók**, 1943-ban pedig nagyrészt ennek kicenzúrázott részei, illetve tudományos eredményeinek újabbakkal kibővített összegezése.²⁰ NÉMETHtel szemben mindketten jól ismerik a romániai helyzetet, a románságot, MIKECS kritikája lényegibb is, pl. szembeállítja a nemzeti (román) szempontból felelős román földreformot a megfelelő magyarországi politikával. LÜKŐre másfelől a román szociológia jeles képviselője, Henri H. STAHL úgy emlékezik, mint akinek igen világos és termékeny célkitűzése az azonos térségben élő nemzetiségek kulturális kölcsönhatásainak vizsgálata volt.²¹

MAKKAI Lászlóval folytathatjuk a sort,

ő a BOLDIZSÁRhoz is legközelebb álló erdélyi nemzedékhez tartozik, a kolozsvári első *Hitel* alapítója. Ez a *Hitel* csak 1935 első felében jelenik meg, mert MAKKAI is követi kitelepedő apját, az erdélyi református püspök MAKKAI Sándort. Csak a visszakéült Észak-Erdélybe fog visszatérni, és neki (és GÁLDI Lászlónak) köszönhetjük ezt követően talán legjobb román-ság-történelmünket. Már 1935-ben megjelent a románság kultúrájának keleti, történeti gyökereit bemutató, revelatív könyve, a *Két világ határán*, 1941-ben másrészt CS. SZABÓ Lászlóval adja ki az *Erdély öröksége* tíz kötetes válogatását az erdélyi memoár-irodalomból. CS. SZABÓ László ugyancsak megkerülhetetlen. Ő vallja vívódva 1937-ben a **Levelek a számfűzetésből** kötetben, hogy sajnos már nem erdélyi, hiszen nem tapasztalta meg a kisebbségi sors szorítását, de hogy egy kicsit mégis mindig az marad. CS. SZABÓt is SZABÓ Zoltán ismerteti, akárcsak MAKKAI írásait.²² Recenziója 1940-es CS. SZABÓ-kötetről: az olvasó úgy érzi magát, mint aki „tengerfenékről a szabad és napfényes levegőre merült fel... a Kárpátok legkeletibb pontjáról is egész Nyugatot bejáró tekintet az, amivel különbek vagyunk.”²³ CS. SZABÓ 1937-es politikai véleménye sem mellékes: „A magyarság-mentő kisebbségi politikát csak uralmi álmok alól felszabadult új gondolkodással lehet gyakorolni... Ne sűgjon senki a fülükbe... Helyettünk is vezekelnek.” Kiáll a dunai sorsközösség mellett, és büszke, hogy a dunai önérzet első szavait ADYnál, BARTÓKnál, KODÁLYnál látja, másrészt szkeptikus, nem tartja kizártnak, hogy a nevükkel induló népi mozgalom is csak új gyűlölet-mítoszra tudja cserélni a régít.

Az Órománia–Erdély magyar Atlantiszá-nak témáit kutató vagy örökségét míves esszébe mentő jelentős magyarok tehát valóban kapcsolatban állnak (kerülnek) az 1935-ös utasokkal, de az ő közelítésük eleve más. A tudományos érdeklődés higgadtabb, mint a politikai gondolkodás, ideológiai céloktól nem mentes ugyan, de mint feltárás-elemzés, gyümölcse lassabban érő. Az esszéekben egyetemesebb értékek világába integrált örökség pedig az uralom kérdése helyett rokonszenvesen a lehetőségek magasabb szint-

jébe fordítja a „kultúrfölény” gondolatát, így védekező, de nyugodtabb méltósággal szerveződő közösségi identitás eszköze és belső ereje lesz. Mindezt azonban talán épp a témájukat érintő párhuzamos vita tudatosítja a leginkább, a fókuszált fény ereje nagyobb.

Keresők és megkeresettek

BOLDIZSÁR szerint az 1935-ös utat JÓZSEF Attila csehszlovákiai diplomata barátja, Anton STRAKA kezdeményezi a fiatal magyar szociográfusoknak, Moise BALTA budapesti román kultúrattasé segítségével, . Eredetileg 20-30 fős kutatócsoportban gondolkoznak (a népi mozgalom jelentős alakja KOVÁCS Imre pl. egyetemi vizsgák miatt marad le), és következő évre Csehszlovákiába terveznének folytatást. A gyakorlati előkészítés, szervezés GUSTI munkatársa, a magyarul is tudó Anton GOLOPENTIA érdeme. NÉMETH utólag szerez tudomást a lehetőségről, és utóbb csatlakozik. CSEKE Péter kutatásai a fentieket némileg árnyalják: MIKÓ Imre, az *Erdélyi Fiatalok* alapító főmunkatársa szerint 1935. március végén, a Debreceni Diétán részt véve, ő hívott meg egy csoportot Erdélybe „az új magyar ifjúságból”, és NÉMETH Lászlót is. A meghívottak ugyanis Duna-völgyi konföderáció irányába keresik ekkor a jövőt, meg kívánják ismerni az utóállamokat és az ott élő kisebbségeket, így indulhatna közeledés is, a kisebbségek segítségével, győző és legyőzött népek között. MIKÓ nagybátyja, az erdélyi irodalomkritikus-orvos JANCSÓ Béla az Országos Magyar Párt bukaresti irodájából kezdi meg a diplomáciai előkészítést MOISE közreműködésével. JANCSÓékra magukra (a *Tizenegyek* és az *Erdélyi Fiatalok* köre) az erdélyi fogadtatás szervezése hárul.²⁴

Az útítársak tájékozottsága különböző. A falukutatás kérdésével Magyarországon ezekben az években számos kiadvány foglalkozott.²⁵ Ami erdélyi ismereteiket illeti, KERESZTURY Dezső, ekkor berlini lektor, épp MÓRICZ Zsigmond **Erdély-trilógiáját** recenzálja,²⁶ de az újságíró BOLDIZSÁR Iván is említ majd év végi tanulmányában GYÖRFFY István egykori, első

világháború előtti víziójára emlékeztetőt: moldvai csángó sorsról beszél, mint erdélyi magyar sors pesszimista előképéről. NÉMETH László **A dzsentrí felelősségében** írja majd le: jól ismerte az erdélyi irodalmat, ez volt rálátása az út előtt, harminc ottani informátora között pedig minden világnézet képviselve volt, a legnagyobb erdélyi író (TAMÁSI?) és a legtisztább erdélyi vezető (KÓS?) is.

NÉMETH gondolati fejlődését az út előestéjén a két jelentős 1935-ös tanulmány, a **Magyarság és Európa** és a **Sanremói napló** kitételei jellemzik. A magyarság szétszóródott, nemcsak öt országba, de ott is egyre nagyobb területre; az ifjúságban így a közép-európai gondolat vehetné át az irredenta és a revízió helyét. „Egy kis népnek ekkora területen szétszóródni vagy halál, vagy küldetés... A diaszpóra megvan, mondta KERÉNYI (Károly) a Regátból jövet, hiányzik hozzá a biblia. Ezt a bibliát adjuk a szétszórott magyarság kezébe... Hogy a korlátlan önrendelkezés és öncélúság a kis népek övében esztelenség: azt a környező népek java ifjúsága is tudja. Egy fiatal román küldte el a minap hozzám a közép-európai államszövetségre vonatkozó kérdéseit.” Következnek a birodalmak közti kislepke egymásrautaltságára vonatkozó gondolatok: a sorsgyűrű zárt, de ez a magyarságnak még szalamiszi győzelem is lehet.²⁷ A cseh PEKAR munkáját olvasva figyelt fel arra, hogy a kritikus cseh, lengyel, magyar dátumok mennyire egybeesnek, tehát Közép-Európa nem csak *legyen* kérdése, de *van* is! Sorstudományterve: általános (ember a világban), európai (Európában), közép-európai; hungarológia vagy magyar sorstudomány (a magyarok Közép-Európában) ötlete. Kivonulás szívet építeni, emigráció helyett – a közép-európai gondolat az, hogy a román, lengyel, cseh, magyar ifjúság kiköltözik hazájából, egy új Európába (mert itt rothadás van).²⁸ Csakhogy a felkeresett román értelmiség nem igényelte a szövetséget. Akik pedig Brassóban veszik át kalauzolását: LÁSZLÓ Dezső fogalmazta meg utóbb, fél, hogy NÉMETH azért nem látta meg Erdélyben az építkezést is, mert pletykáik megártottak neki – Pestre késéssel jut el minden erdélyi változás

tudata, illetve Erdély ilyen patriarchális világ, ahol az akár rosszindulatú pletykák célpontjává válni már rangot jelent.²⁹ 1935 a nagy szakítás éve a két jelentős fiatal erdélyi generáció között: a *Hitel* csoportjának reformkonzervatív fordulata az inkább népi és transzilván *Erdélyi Fialatokkal* szemben. A Vásárhelyi Találkozón is, a SZEKFŰhöz közelebb *Hitel* egy asztalhoz ül a baloldali *Korunkkal*, míg az *Erdélyi Fialatok* nem lesznek ott.

Pár támpont a további út megértéséhez. Az egyik az LÁSZLÓ Ferencé, aki megrója Sepsiszentgyörgyről írott levelében JANCsó Bélát 1935. aug. 14-én, bírálva, hogy (az *Erdélyi Fialatok* véleményei) túl agresszívek: „NÉMETH Lászlóék kalauzolását és elszállásolását BANDI vállalta, természetesen én is segítem őt ebben, különben tartom magamat a tanácsodhoz.”³⁰ Bándi a testvére, LÁSZLÓ Endre, ekkor joghallgató. Mindketten LÁSZLÓ Dezső öccsei, és annak a LÁSZLÓ Ferencnek a fiai, akit tíz évvel azelőtt veszítettek el, és aki a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum régész-igazgatóőrekként akkor az erdélyi magyar tudomány egyetlen nemzetközi súlyú alakja volt. Marosvásárhelyi mozzanat: GÁL István bonyhádi levele a NÉMETH Lászlót pár nap múlva vendégül látó MOLTER Károlynak 1935. aug. 14-én: most jött haza másfél hónap Prága után, megindította tavaly az *Apollót*, Erdélyből is anyagot várna, MAKKAI László, (a brassói) SZEMLÉR adna.³¹ MOLTER ígéri, ő is ad. Visszaemlékezés az erdélyi hangleütés városából, Brassóból: a *Tanu*-szám után úgy érezte magát a vendéglátó, NÉMETH által a „szervező erdélyi” típusában megörökített KACSÓ Sándor, „mint a beteg gyümölcsfa, melynek már száradnak is el a gyümölcszei” – „kedvesek voltak mind a hárman, s ahhoz képest, hogy Budapestről jöttek, inkább az őszinte érdeklődés látszott rajtuk, mint leereszkedés. NÉMETH László az ÁGISZRól faggatott ki aprólékosan (KACSÓ falumonográfia-sorozat, „új ORBÁN Balázs”-t is tervezett szövetkezete), BOLDIZSÁR Ivánt a további tervek érdekelték, KERESZTURY Dezső sajnált, hogy sok közéleti munkám miatt elhanyagolom az irodalmat. Hanem az úti beszámolóban már nem ven-

dégeként társalogtak, igazmondásra kötelezte őket a leírásig kielélt vélemény.”³²

Végül a negyedik utasról kell szót ejtenünk, aki – lehet, nagyon is lényeges – nem kísérté már NÉMETH Lászlót a hegyeken innen: az Erdélyben valóban otthon mozgó és irodalmára rálátó SZABÓ Zoltánról.

1934-ben az *Erdélyi Fiatalok*at ismertette, majd egy LÁSZLÓ Dezső-cikkből kiindulva írta: az anyaország közömbös az erdélyi fiatalok magárahagyatottságára, revizionista szólamai pedig csak kártékonyak, miközben a román nacionalizmus nyíltan szélsőséges. Két magyar havi folyóirat a kivétel, de egyiküknek csak nagy a publicitása. Ez az út két-három magyarság felé vezet és két Magyarország felé, a föld integritásának álmódása közben a magyarság integritásának lehetősége veszik el. 1935-ben az erdélyi irodalmat szemlézi, és a minimális román–magyar szóértést benne, meg a *Hite*lt, jelezve egyben, hogy az az *Erdélyi Fiatalok*kkal szomorú módon máris fiatalirodalom-politikai harcban áll. A második, újraindult, (a *Magyar Szemlére* emlékeztető irányba) megújult *Hite*lről is fog írni 1936-ban, vezetők tanulmánya³³ alapján emeli ki, hogy Erdély magyar népének nagy gondja a gazdasági, ez magyarázza a Regátba való kivándorlást is. Íme, idézi BOLDIZSÁRt, a második Trianon. 1937-ben újra a nyelvért vesztő bukaresti szolgamagyarságot fogja emlegetni; 1938-ban, miközben a magyar szélsőjobb a Vasgárdának szurkol, megírja: „egy nemzet nem akkor kezd romlani, amikor elveszti területének kétharmadát. Hanem amikor fiai nem tudják, vagy nem akarják felismerni, hogy mi van a nép megmaradása érdekében, s mi ellene.” A *Hite*llet, írja ugyanebben az évben, senki sem foglalkozik a *Magyar Szemlén* kívül, holott dolgoznak, kiadták a BÖZÖDI *Székely bánja* szociográfiakötetét, megszervezték a Vásárhelyi Találkozót, amely Romániában az Erdélyi Szépművés Céh alakulása mellett a legjelentősebb háború utáni magyar esemény. 1939-ben is erre tér vissza a kolozsvári *Ellenzék* új melléklete, a *Vasárnapi Szó* kapcsán: igazi Szellemi Honvédelem ez, nem volt hiába a Vásárhelyi Találkozó. Majd a szántódi kisebbségi konferencián védi a faluku-

tatókat: rögtön közép-európai szinten voltak szociálisan érzékenyek és egyben szociálisan radikálisak, a kis népek Európájában csak ők tudtak nemzetek fölötti tervet megpendíteni, szociográfiában (a Márciusi Front 12. pontja), és ugyancsak a magyar – irodalom (CS. SZABÓ, NÉMETH László, az *Apollo* stb.), szomszédaink ebben provinciálisak maradtak. Az 1935-ös vállalkozás csillagjegyei tehát nem is olyan rosszak. 1975-ben, mikor még egyszer az útra emlékezik, mégis fel fogja róni NÉMETH Lászlónak, hogy a közügyeket adott pillanatban felhőkakukkvárba repítette.³⁴ Hova is?

Atlantisz magyar utasai

Ahogy mondani szokás, nincs felnőtt férfiak között nagyobb korkülönbség, mint egy 20 és egy 30 esztendő között. Az 1935-ös romániai út idején a tárgyalt szereplők többnyire 20 és 35 közöttiek, MIKECS nem töltötte be még a 18-at sem. LÁSZLÓ Endre, MAKKAI László, SZABÓ Zoltán, BOLDIZSÁR 20-22 évesek, Mikó, LÁSZLÓ Ferenc, LÜKÓ, ALBRECHT 24-27, CS. SZABÓ, LÁSZLÓ Dezső, KERESZTURY, JANCÓSÓ 30-32, NÉMETH László és KACSÓ 34. Az eszmélés pillanatát tekintve ALBRECHT áll közülük a vízváltáson, épp hogy betöltötte a tízet a történelmi ország széthullásának idején, nem véletlen, hogy ő a legidősebb, aki még szerkesztheti a *Hite*lt. Az előtte járó nemzedék, Cs. SZABÓ vagy JANCÓSÓ és LÁSZLÓ Dezső számára háború sújtottan ugyan, de legalább egybeesett még a kamaszkori haza és szülőföld. A még korosabbak már öregek hozzájuk képest is, ismerik a háborút. Így a farkaslakai vendéglátó TAMÁSI Áron, aki csupán négy évvel nagyobb, mint NÉMETH László, de 1897-ben született, egy évben KERÉNYIvel és – HAMVAS Bélával.

Atlantisz mítosza gazdag, lehet tudósként földi másának helyét mérlegelni, vélt városainak romjait kutatni, lehet szellemi értékeink forrását keresni benne, és meríteni próbálni kincseiből, de lehet politikai utópia, időtlen, tehát a jövőről is szóló tudás ígérete. Magyar Atlantiszról szól-e NÉMETH Lászlóék 1935-ös

útja, vagy ők már egy ennél mélyebb Atlantisz magyar utasai valójában? A másik nagy szellemi vezéregénység, akire Erdély fiatal értelmisége nagyon is figyelt akkor, SZEKFŰ Gyula volt. Az Erdélyi magyar, tág értelemben vett kulturális értékét is érintő vita, amelyet NÉMETH László a számára imponáló, majd mind inkább taszító történésszel folytatott, jóval feldolgozottabb, ennek ellenére az 1935-ben történeteket ilyen irányból közelíteni inkább megtevesztő volna. Alkalmasabb annak a gondolkodásában keresni a viszonyítás bázisát, akiben NÉMETHnek is több gondolata letisztult, helyére kerülhetett. SZABÓ Zoltán nagyobb távlatot és így mélyebb megértést kínál barátja az, akiben megvolt az adottság az angyalok hangját megtalálni: BIBÓ István, a 20. századi magyar politikai gondolkodás legnagyobb alakja. Szavának mélyebb fedezete van, ő mutatja meg 1956-ban, államminiszterként ILLYÉS Gyula és épp KERESZTURY visszalépése nyomán, mit jelent az, hogy római jellem. A másik lehetséges szilárd pont a nevezetes névtelen, aki ekkor még lehetőséget lát bár szűkkörű együttgondolkodásra: HAMVAS Béla.

BIBÓ 1911-es, két évvel idősebb, mint SZABÓ Zoltán. 1935-ben magánéleti válságát éli, akárcsak HAMVAS. BIBÓ 1935. októberig Genfben végzi tanulmányait, magyar állami ösztöndíjjal, az Institut des Hautes Etudes Internationales hallgatója, 1936-ban a hágai Nemzetközi Jogi Akadémián lesz CORNEGIE-ösztöndíjas. Pályája tehát töretlenül ível fölfelé, de ekkorra, 1935-re datálja saját fordulatát egyfajta szociális érzékenység irányába, ekkor szembesül az emberi méltósággal olyan országokban, ahol már volt forradalom. A 30-as évek addig tagolatlanul jobb- és baloldali magyar reformmozgalmaiban, emlékezik, 1935 a nagy választóvonal, tulajdonképpen belső radikalizálódási folyamat polarizálódik ekkor balra-jobbra, és nem csak a nácizmussal szemben való megkerülhetetlen állásfoglalás okán. Az elbizonytalanodó, előregedő magyar hatalmi oligarchia reformszükségletekkel szembesül, de, épp NÉMETHtel szólva, a szerves folyamatba HITLER belekavar: „nekünk az a bajunk, hogy a mi kis fazekunk

mindig valami szomszéd fazekának a hatására, mindig értelmetlenül és idő előtt vagy idő után forr fel”.³⁵

Ami HAMVAST illeti, épp ekkor, 1935. augusztusban jelenik meg az elsősorban általa kezdeményezett *Sziget I.* kötete, benne a saját és a másik alapító KERÉNYI két-két tanulmánya, illetve egy NÉMETHtől is. 1936-ban követi a II. kötet, KERÉNYIvel három-három tanulmányt közölnek, NÉMETH két verset ad, utána HAMVAS visszavonul, KERÉNYI világi ambíciói idegenek tőle. De már az 1934/10-es *Tanuszám*ban, NÉMETH reflektált elsőként válság-irodalmi munkájára, méltányolva jelentőségét. A hatalmas, annotált világválság-bibliográfia és bevezető tanulmánya 1937-ben fog megjelenni.³⁶ A válság az elit (mibenléte) válsága, és nem a magyar, de az emberi történeté.

SZABÓ Zoltán 1937-es prágai írását itt kell újra idéznünk. Az útnak indulókat sorolja, az aggódó kéthazájúakat: egyik a Kárpátok alatti, a másik pedig az a táj, ahol megvalósul, amit itt szeretnének megvalósulva látni. CS. SZABÓ a demokrácia után indul (**Doveri átkelés**), KODOLÁNYI János kontraszt-idillt talál a honi állapotokhoz képest, bár nem mondja ki a keserű tanulságokat (**Suomi, a csend országa**), MÁRAI már fegyverek fenyegetését sejtető európai napnyugtakor járja **Napnyugati őrzőjét**, GOGOLÁK Lajos Prága lényegét mutatná (**Egy prágai út**), MAKKAI László a románság hitbeli történeti gyökereit (**Két világ határán**), FEJTŐ Ferenc Dalmáciába tesz **Érzelmes utazást**. Táj és polgárság, táj és könyvek, táj és szellemtörténet, táj és kultúrtörténet, táj és saját alakuló világnézetük között utaznak, írja a szerelmes földrajz fogalmának bevezetője.³⁷ Kiegészíthetjük a sort ILLYÉS Gyula és NAGY Lajos 1934-es oroszországi élményével akár.³⁸

KENEDI János világítja meg a külső emigrációt választó SZABÓ Zoltán kapcsán, belső emigrációba vonuló barátjáról beszélve, kik ők, a keresők. A **Kisállamok...** kulcsfontosságú fogalomparjának (hamis realiták és túlfeszült lényeglátók) előzményeként, a „szellemi irányítók” számbavétele nyomán BIBÓ 1942-től kezdve, a **Békecsinálók könyvé**n dolgozva erede-

tileg egy „emigráns” és egy „belföldi” attitűdöt vázolt, előbbi csak „hibát, vétket, árulást” lát a hazában, míg a „hazai” Európában nézi csupán az értékek pusztulását. Ahogy a **Békecsinálók** megvalósult részei hozzászútkáltak az 1945–48 közötti magyar politikai játéktérhez, úgy szorult háttérbe „hamis realisták” és „túlfeszült lényeglátók” térbeli vonatkozása.³⁹ Pedig emigráns végül is az, aki a hazai problémákból lép ki. Akár hazájában is maradhat eközben. Amíg pedig valaki hazai gondok megoldását keresi, emigránsnak nem tekinthető, ha elment volna, akkor sem. Ez érvényes az egyetlen, de nem öncélú utazás erejéig kilépőre is, ő próbál legalább felelős elitje lenni közösségének, nem pedig a saját közeiben élő, legyen az politikailag hatalmon vagy ellenzékben levő. A gondolataiban otthon maradó kilépő, ha téved is, azért téved, mert szellemi alapozása hiányos, de ez újfent több, mint magyar probléma.

Az öt géniuszt, jegyzi meg utószavában DÜL Antal, 1959-ben nyeri el végső formáját, de 1940-es tanulmányból nő ki (**Az öt géniuszt földje**), benne találjuk HAMVAS állásfoglalását a magyarságra vonatkozó szellemi próbálkozásokról: „Amit SZEKFÚ Gyula írt, az politikus és nem jóhiszemű. A harmincas és negyvenes évek falukutatása azonban, ha nem is mindenütt jóhiszemű, komoly mondanivalóval jelentkezett. A LE PLAY-féle módszer persze, amely társadalmi tények célzatos csoportosításával reformokat akar kierőszakolni, nem tisztességes. De a falukutató művek serege, mint a depravált nemesi kaszt uralmának végső fázisáról szóló helyzetjelentés, jelentékeny. Éretlensége, hogy a kor téveszméinek kritikátlanul felül, és a megújulást a néptől várja. A szellemileg kellőképpen nem iskolázott és a divatos politikai jelszavaktól megtévesztett szerzők inkább zsurnaliszták.” „Az uralom első feltétele az önuralom. A magyar ebben a percben jelentéktelen nemzetiségi államocská, amely makacsul ragaszkodik nem létéhez, hanem vétkeihez, de a vétkeket eszeveszett gyűlölködésével nem más, hanem önmaga ellen követi el. A kis nemzetiségi államok a világhatalomért való marakodásban a sokmillió népeknek csak útjában vannak. A megrendítő az, hogy

éppen az olyan kis nemzetiség, mint amilyen a magyar, amelynek közvetlen életét fenyegetik, nem tudja az egységet sem önmagában megteremteni, sem nem képes a hasonló kis népekkel barátságban élni...”⁴⁰

Zárszó

HAMVAS ellenében felhozható, hogy történetfilozófiai alapja meghaladott. KOVÁCS Gábor hasonló problémára figyelmeztet az 1935-ös **Magyarság és Európa** kapcsán.⁴¹ Ez a tanulmány az addigi *Tanu* társadalomfilozófiai-történetfilozófiai gondolatmeneteinek egyféle szintézis-kísérlete, a *Tanu*-korszak NÉMETHÉnek egyik legelméletibb igényű műve, és egyik előfeltevése az (szembefordulva a felvilágosodás haladás-optimizmusával), hogy a történelem értékek szempontjából nem akkumulatív, inkább értékvesztő. (Tegyük hozzá, ismert, hogy magyar vonatkozásban ez SZEKFÚ, a **Három nemzedék** hatása NÉMETHnél.) NÉMETH válságfilozófiai közelítése is azt célozza, HAMVASsal egybevethetően: Európának az a baja, hogy elitjét veszítette. 1935 és 1942 között BIBÓ is rokonszenvezik a válságfilozófiai állásponttal, ha az idős BIBÓ, folytatja KOVÁCS Gábor, már szekularizált aranykormitosznak tekinti is. Fügesszük fel az ítéletet, hisz a válság irodalmát és problémakörét, mint említettük, legjobban HAMVAS ismerte, és úgy tűnik, korántsem magyar szinten, őt pedig 1968-ban, BIBÓt csak 1979-ben veszítettük el. Sérülne az *audietur altera pars* elve. A globalizációnak nevezett jelenségről nem itt helyénvaló vitát kezdeni. Térjünk át KOVÁCS Gábor egy másik lényeges meglátására.

NÉMETH László, írja, Erdélyben emberi sorsokat, típusokat keresett, azokat kereste (vö. az ugyancsak 1935-ös **Sanremói napló** nemzetkarakterológiájával), amelyek lehetővé tették „a termékeny késések országát”, ahol a magyarság még képes volt a történelmi katasztrófákat is maga javára fordítani. BIBÓ 1940. végi, az erdélyi társadalmi egyensúlyt bevallottan idealizáló Erdély-tanulmánya⁴² hasonlót céloz, BIBÓ is az elit problémáját vizsgálja Erdély kapcsán, és

lényeges, hogy ekkor BIBÓ elitfelfogásában az elit már korántsem a tömeg ellenében tételeződik. BIBÓnál a társadalmi érdek maga is a már elit termelte értékek szerint artikulálódik, az elit alapvető társadalmi funkciója a társadalom értékrendjének közvetítése példaadó magatartásminták segítségével, bármilyen területen (az aktuális politikai vezető „osztály” nem tévesztendő össze az elittel). Az Erdély-tanulmány funkcióteljesítő és nem teljesítő elitek szembeállításával indul, és az itt idealizált, bár valóban egyik lehetséges, szerves európai fejlődési modellnek látott Erdélyben együtt lehetnek a feltételek, hogy egy teljesítőképes elit funkcionálhasson, ti. a társadalmi közmeggyőződés, illetve a mögötte álló értékrend itt jogosnak ismeri el az elit birtokolta társadalmi pozíciókat.

NÉMETH László akkor indult Erdélybe, amikor már harmadik éve meghirdette az „új nemesség” programját, politikai reformok összekapcsolását elitkoncepciójával. Erről szólnak a **Mozgalom** 1932–34 közötti írásai. BIBÓ fogalmát visszavetítve, feltehetőleg ugyancsak egy funkcióteljesítő elitet való találkozásra készült. Nem készült arra, hogy a kritikus, 1935-ös év anyaországi csalódásainak tetőzéseként nemcsak a magyarság közép-európai hivatásának illúzió-voltával szembesül, nemcsak az utódállambeli kisebbségi kiszolgáltatottsággal, de generációs és egyéb ellentétek tépte erdélyi magyar elittel végül. És Erdély valóban olyan volt jobbik arcában is, amilyenek HAMVAS látta aztán: „Az erdélyi komplikált civilizációjának szellemében sokrétű, és ebben a bonyodalomban az idegen könnyen gyanút fog, mintha a kapcsolat nem lenne egyenes. Holott csupán szövevényes. Az erdélyinek egyszerre több véleménye van, és ezek, ha egymásnak ellent is mondanak, ő maga ezekben a tekervényes ellentmondásokban igen otthonosan mozog. Az idegen megzavarodik. Úgy látszik, hogy egyszerre igen is meg nem is. Vannak néha nagyvonalú kizárólagossággal végiggondolt eszmék, de többnyire aprólékosak, és erejük a részletekben van. Bukdácsolnak és köntörfalaznak... Sohasem lehet nyíltan megmondani azt, ami van, és ha valaki mégis az igazat mondaná nyersen, szem-

ben el kellene hinni, és titokban mást kellene gondolni. Ami Északon a pletyka, az Erdélyben az intrika... Az intrikában méreg van, egy kicsit gyilkosság, és sajátos helye a politika, a dinasztikus hatalmi féltékenység és az uralomvágy... Amit Erdélyben politikának neveztek, az igen nagy részben mindig intrika volt... Uszítani és félrevezetni, hátulról és titokban, beugratni és rágalmozni és letagadni, árulkodni és elárulni...”⁴³

Az 1935-ös út tanulságai máig érvényesek, és éppen fiasokjének köszönhetően. Kérdései: miről szól tehát a magyar kultúraépítés, értékújratermelés, milyen értékek irányából lehet termékeny. BIBÓval szólva, milyen irányba érdemes újratermelni, milyen értékekre alapozva, ill. mentén a magyarnak nevezett közösséget, válaszkeresések hagyományosan folyamatos válság-sorozatában, mint SZEKFI-nél, NÉMETH-nél, BIBÓ-nál is. Mi a magyar megoldás? NÉMETH a nemzet hivatását kereste, BIBÓ a méltóság forradalmának ígézetében és a problémamegoldó közösségként felfogott nemzet optimizmusában az elfogadható, értelmes kompromisszumokat. HAMVAS a történelem teleológiájára kérdezett végül, a történevetben a személy kibontakozását találta. De ez a közösség szintjén is érvényes: egy közösség, egy társadalom értelme az értékek gazdagsága lehet, amelyhez tagjait juttathatja. Mindenekelőtt szellemi értékekre értve, nyilván, a látás képességére talán, és akkor CS. SZABÓnak is igaza van, mire volt büszke.

A társadalom- és történetfilozófiák jönnek és mennek. HAMVAS egyelőre érvényes. BIBÓ pedig, mint KOVÁCS Gábor is emlékeztet, a válságból való kijutáshoz ugyancsak transzcendens garanciát látott szükségesnek: egy társadalom értékeinek integrálásához „vallásos gyökerű integráló erő” szükségesek.⁴⁴

Köszönetnyilvánítás:

A dolgozat megírására KÓSA László akadémikus megjelölte munkafeladatként került sor. Témafelvetését, támogatását, segítségét ezúton is, külön is szeretném megköszönni.

Jegyzet

1. J6 példák IGNÁ CZ R6zsa regényei (*Anyanyelve magyar*, 1937, *Sz6letett Moldovaban*, 1940) vagy a *Levelek Erd6lyb6l* (DANTE, Bp. 1939) 1935–39 irásai (1919 6s 1939 k6z6tr6l, ha nem sz6m6ljuk az 1916-os gyulai visszaeml6k6z6st). IGNÁ CZ R6zsa a *Sz6letett Moldovaban* meg6r6s6t alapoz6 moldvai 6t 6lm6nyanyag6t 6tle6r6sk6nt is meg6r6k6ti (*Keleti magyarok nyomaban*, 1941).
2. PL. SZ6KELY Mihály, *Erd6ly 6t6t6 korszaka*, Bp. 1931.
3. PL. a p6csi Erzs6bet-tudom6nyegyetem kisebbs6gi int6zet6nek kiadványai, mint a M6RIZC Mikl6s 6s ZATHURECZKY Gyula jegyzete *6szak–kelet–d6l 6s nyugat. N6gy el6ad6s 6s elsz6k6tt magyar r6szekr6l* vagy a TEMESVÁRY Pelbárt, *Mik6nt l6tj6k az erd6lyiek Erd6ly k6rd6seit 6f6zetek*, mindkett6 P6cs, 1937.
4. PL. ***. *Fekete Magyarorsz6g*, Bp. 1933.
5. PL. a k6s6bb a p6csiekn6l is publik6lt M6RIZC Mikl6s *Erd6ly 6s a Reg6t* c. k6tet6 meg erd6lyi korszak6nak a term6ke: Brass6ban, 1928-ban jelent meg, t6hat helyi k6z6ns6gnek. Ami nem az jelenti, hogy szerz6je elszigetelt volt a csonkaorsz6gi k6r6kt6l. M6RIZC Mikl6s 1923–28-ban a *Brass6i Lapok* szerkeszt6je, t6hat b6ty6nk6l, M6RIZC Zsigmondnak az els6 *Erd6ly*-tril6gi6t alapoz6 erd6lyi l6t6g6t6sa idej6n is.
6. V6. pl. a 2–4. jegyzetek („SZ6KELY Mihály”, „TEMESVÁRY Pelbárt”, ***).
7. MAKKAI Lászl6 meg kolozsv6rik6nt adta ki a *K6t vil6g hat6r6n* c. k6tetet (Minerva, Kolozsv6r, 1935), m6gis – szerencs6s befogad6s – a hasonl6 budapesti 6tirajzok k6z6t emlegettek a hat6r t6loldal6n. CS6RY B6l6nt 1930-ban ugyancsak kolozsv6rik6nt k6zli, de Budapesten a moldvai 6tibesz6mol6j6t (SZATHMÁRY Bal6zs, *A moldvai magyarok k6zt. Napkelet*, 1930).
8. A k6t megk6l6nb6z6tet6s tov6bbi 6rnyal6s6hoz j6 p6lda a hivatalos politik6 biztos6t6ta vagy ahhoz k6zeli nyilv6noss6gban megjel6n6 t6nyirodalom. A SZEKF6 Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* nemcsak ZATHURECZKY Gyula 6rt6kel6seit vagy KRENNER Zolt6n szerelmi irodalomba sorolh6t6 6tibesz6mol6j6t k6zli, hanem JAKABFFY Elem6rnek is helyet ad, de ez inkább gesztus 6rt6kf6 jelenl6t, illetve nyilv6noss6g-biztos6t6s a *Magyar Kisebbs6g* foly6irat rom6niai magyar nyilv6noss6ga mellett.
9. L. N6METH Lászl6, *Magyarok Rom6ni6ban. Az 6tir6jz 6s a vita*, Mentor, Marosv6s6rhely, 2001. El6szava: NAGY P6l, 5–15.
10. MONOSTORI Imre, *N6METH Lászl6 Tanu-korszak6nak korabeli fogad6t6sa*, Magvet6, Bp. 1989, a 2001-es v6log6t6sban ennek a megfelel6 fejezete: *Vihar egy 6tirajzban – s k6r6l6tte*, 355–380.
11. F6leg a Magyar Párt mellett mindig ki6ll6 *Magyar Szemle* ismerteti az erd6lyi fejlem6nyeket. 1935. augusztust6l ZATHURECZKY Gyula 6lland6 rov6tat6ban az atrocit6sokr6l olvashatunk, de szeptemberben az erd6lyi magyars6g „spiritu6lis forradalm6nak” pozitív jeleir6l is – bele6rtve a falukutat6st, a *Hitel* foly6iratot –, majd m6gis v6szjelz6s, ZATHURECZKY 6jabb s6relemlist6ja k6vetkezik, illetve KRENNER Zolt6n pesszimizista b6ns6gi 1935. 6szi 6tibesz6mol6ja 1936. janu6rban. A *Magyar Szemle* a vit6ba is besz6ll: RAVASZ Lászl6, JAKABFFY Elem6r, ZATHURECZKY 6s v6g6l KERESZTURY említett hozz6sz6l6s6t k6zli.
12. N6METH Lászl6, *A d6szentri felel6ss6ge* (*Pesti Napl6*, 1936/3). NAGY P6l a 2001-es v6log6t6s jegyzeteiben k6zli (403–406).
13. SZAB6 Zolt6n, *Vigasztal6sul 6tnak indulunk... 6j szellem*, 1937/7, l6sd a 2001-es v6log6t6sban 241–248.
14. SZVATK6 P6l, *Magyarok a hat6ron t6l, in Mi a magyar most?* (Pantheon, 1937), CSER6PFALVI-Gondolat-Tevan, 1990, 177–190.
15. L. K6SA Lászl6 el6szava (MIK6CS Lászl6 *6lete 6s munk6ss6ga*), in MIK6CS Lászl6, *Cs6ng6k*, 2. k., Bp. 1989, I–XVIII.
16. L. L6NÁRT Anna, *Adatok a Sz6kely Nemzeti M6zeum k6t vil6gh6bor6 k6zti n6prajzi kutat6sszervez6 tev6kenys6g6hez*, in *Acta (Siculica)* 2000/2, Sepsiszentgy6rgy, 2002, 127–153.
17. STAHL, Henri H., *Egy ut6pia id6szerz6se*, in: *T6zsihol6*, T6ton, Bp., 1999, 56.
18. L6K6 G6bor, *Rom6n falumunka*, *Magyar 6t*, 1935. m6rcius, de a BODOR Antal szerkesztette *Honismeret k6nyv6ben* is ebben az 6vben. Ugyancsak 1935-ben moldvai t6m6kr6l az *Ethnographi6ban* 6s a *N6prajzi 6rtes6t6ben*, kelet-k6z6p-eur6pai kitekint6sben BART6KR6l pedig az *Apoll6ban* k6z6l.
19. Koll6gista ZEMPL6N-6szt6nd6ja fej6ben (benne kut6t6i program is: magyar–rom6n viszony, a rom6niai magyar kisebbs6g, a rom6ns6g t6rt6nelmi tudata 6s magatart6sa, magyarok 6s szomsz6d n6pek nemzetk6pe, telep6l6st6rt6net, nyelvi helyzet tanulm6nyoz6sa).
20. *Az egyk6nyv6 magyar* c. recenzi6ban (*Term6s*, 1943. 6sz), ill. *A K6rp6t6kon t6li magyars6g, Rom6nok 6s magyarok*, in: *T6rt6net tudom6ny Int6zet 6vk6nyve* (I. k., 1943, 441–507). L. 15. j.
21. STAHL, I. m., 55. V6. SZAB6 Lászl6 visszaeml6k6z6se: L6K6 bevallottan az6rt 6rdekl6d6tt a rom6n n6pi kult6ra ir6nt, mert az h6vebben meg6rizte az asszimil6t 6zsi6i hat6sokat, mint az azokhoz pedig szervez6sben kapcsol6d6 magyar (L6K6 G6borr6l, in: *T6zsihol6*, 1965).
22. SZAB6 Zolt6n, *Ablakok Erd6lyre* (v6log6t6s), Pallas-Akad6mia, Cs6kszereda, 2000, 232.
23. Erd6ly m6vel6d6st6rt6neti 6rt6keib6l kov6cs6ni ideol6gi6t ak6r, melle6sleg r6gebbi hagyom6ny. A kitelepl6tek k6z6l v6. pl. SZILÁDY Zolt6n m6vel6d6st6rt6neti-rom6n n6prajzi ir6sait, 6gy m6r *A mi Erd6ly6nk* k6tetet (Budafok, 1922). De ide sorolh6t6 a 4. jegyzetben említett, n6v n6k6l megjel6nt munka is.
24. N6METH Lászl6, *Magyarok Rom6ni6ban. Az 6tirajz 6s a vita*, Mentor, Marosv6s6rhely, 2001, 5–6. KERESKE adatait NAGY P6l a *N6METH Lászl6 6s JANCS6 B6la* (*50k*, Csonke, 2001/5, 6–7) k6zlem6ny alapj6n ismerteti.
25. Csokor abb6l, ami meg Sepsiszentgy6rgyre is eljutott: az 1935-ben p6ly6zatokat is meghird6t6 Magyar T6rsas6g Falukut6t6 Int6zete kiadta *A falu megismer6se* (BODOR Antal, 1934), *A falukut6t6s vez6rfonal6* (U6., 1935), *A falukut6t6s 6s a tan6t6k* (BARABAS Endre, 1935), az ugyancsak a Magyar T6rsas6g t6mogat6s6val, 1934-ben indul6 *Falumunka* (*Agr6r Settlement*) f6zetek, kor6br6l *A falu6jleszt6s alapvet6se* (BODOR Antal, 1931), de az *Erd6lyi F6talok Falu-f6zeteti* sem ismeretlenek Budapesten (1931–1932, k6zt6k MIK6 munk6ja is). SZAB6 Zolt6nt6l *A tardi helyzet* k6vetkez6 6vben, 1936-ban jelenik meg.
26. KERESZTURY Dezs6, *Erd6ly*, *Magyar Szemle*, 1935. j6nius, 145–156.
27. N6METH Lászl6, *Magyars6g 6s Eur6pa*, in: *Sorsk6rd6sek*, Magvet6 6s Sz6pirodalmi, Bp. 1989, 327, 329, 336.
28. N6METH Lászl6, *Sanrem6i napl6* (1935. febru6r 17. – m6rcius 2.), in: *A min6s6g forradalma – Kisebbs6gben*, P6USKI, Bp. 1992, 733–734.
29. LÁSZL6 Dezs6, *Erd6ly megismer6s6nek titka*, *P6sztort6z*, 1935/23–24, a 2001-es v6log6t6sban 124.
30. *Erd6lyi F6talok. Dokumentumok, vit6k*, Kriterion, Bukarest, 1986, 270.
31. *A Helikon 6s az Erd6lyi Sz6pm6ves C6h levelesl6d6ja (1924–1944)*, II, Kriterion, Bukarest, 1979, II, 72.
32. KACS6 S6ndor, *Fogy a vir6g, gy6ll az iszap*, Magvet6, Bp., 1985, II, 705–706.
33. ALBRECHT Dezs6, *Az 6p6t6 Erd6ly*, *Hitel*, 1936/1, 1–26.
34. SZAB6 Zolt6n, I. m., 38–42: *A fiatalok t6rsadalomkut6t6 munk6ja* (1934, r6szletek); 30–33: *Kisebbs6gi fiatalok* (1934); 42–49: *Erd6lyi k6r6kép* (1935); 49–51: *T6l6n 6p6t6 Erd6lyt* (1936); 237–242: *Sz6kely kiv6ndorl6k Bukarest utc6in* (1936); 235–237: *A Vaskapun t6l* (1937); 53–55: *GOGÁ 6rt vagy a sz6kelyek6rt* (1938); 55–58: *Erd6ly 6gy6ben* (1938); 65: *„Szellemi 6rs6g”* (1939); 247–270: *Magyars6g 6s K6z6p-Eur6pa* (1939); 233–235: *Utaz6s 1935-ben N6METH Lászl6val* (1975).
35. B6B6 Istv6n (1911–1979), *6let6t6 dokumentumok*, 1956-os Int6zet–Osiris–Sz6zadv6g, Bp. 1995, 37, 43–44.
36. DARABOS P6l, *HAMVAS B6la – egy 6letm6 fiziol6gi6ja*, II, FARKAS L6rinc Imre K6nyvki6d6, h. n. 1997, 152, 154, 20.

37. L. a 2001-es válogatás, 241–249.
38. ILLYÉS Gyula, **Oroszország**. Bp., 1934; NAGY Lajos, **Tízezer kilométer Oroszország földjén**. Szabadság, Bp., 1934–35.
39. KENEDI János, **Jónás**, *Világosság* 1996/8–9 (Régi magyarokról mai magyarok), 161–170.
40. HAMVAS Béla, **Az öt génusz; A bor filozófiája**. Életünk, h. n. 1988, 107, 105.
41. KOVÁCS Gábor észrevételeit I. **Az „inspiráló hatás”**. NÉMETH László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és BIBÓ István ezekhez való viszonya. *Forrás*, 2003/11, 78–112 (BIBÓ politikai gondolkodását tárgyaló készülő monográfia fejezete), 82–100.
42. BIBÓ István, **Erdély társadalmi közszelleméről**. *Korunk*, 1993/1, BÁRDI Nándor közlése. Vö. még: Uő., **BIBÓ és Erdély**, in: **A hatalom humanizálása**, 191–198.
43. HAMVAS Béla, I. m., 37–38.
44. BIBÓ István, **Korunk diagnózisa** (Karl MANNHEIM-recenzió), in: Uő., **Válogatott tanulmányok**. I, Magvető, Bp., 260.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézetekbelieket, kötet szerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

Călătorii literare interbelice în România în istoria culturii maghiare (Rezumat)

Călătoriile literare ungare ale epocii reflectă criza interbelică a elitelor maghiare. Eseul provocativ, de mare ecou al scriitorului și gânditorului László NÉMETH, **Maghiari în România** (1935), precum și polemica stârnită de acesta, ieșită din comun, face posibilă pătrunderea în miezul problematicei.

Interwar Romanian Travelogues in the Hungarian Cultural History (Abstract)

The Hungarian contemporary travelogues reflect the interwar crisis of the Hungarian elite. László NÉMETH's Romanian travelogue, written in 1935 and the ensuing debate offers an insight into the root of the problems.

No.	Éle. Leve. P. szám	Név	Professzió	Levelezési cím
709.	VIII-15.	Győző Győző	Gymnázium	Budapest
710.	"	Dr. Győző Győző	Építész	H. Sz.
711.	"	Dr. Győző Győző		
712.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
713.	VIII. 16.	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
714.	VIII. 16.	Németh Győző	tanár	Budapest
715.	V	Keserő Győző	tanár	Budapest
716.	"	Budapesti Győző	tanár	Budapest
717.	"	Offenberger Győző	tanár	Budapest
718.	"	Pál Győző	tanár	Budapest
719.	"	Pál Győző	tanár	"
720.				
721.		Dr. Győző Győző	tanár	Torda
722.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Kolozsvár
723.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Kolozsvár
724.	VIII. 17.	János Győző	tanár	Budapest
725.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
726.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
727.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
728.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
729.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
730.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
731.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
732.	"	Fanny Győző	tanár	England
733.	"	Tamás Győző	tanár	"
734.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Zabola
735.	"	Dr. Győző Győző	tanár	Budapest
736.	17/18/1935	Győző Győző	tanár	Budapest
737.	"	Győző Győző	tanár	"

1. ábra Látogatók a Székely Nemzeti Múzeumban 1935. augusztus közepén (a múzeum látogatási naplója)

Ha a vasúti kocsi folyosóján ügyelgő utas a táj helyett a román vasúthálózat kifüggesztett térképét kezdi nézegetni, egy fehér folt tűnik fel neki a kerek ország kellős közepén. Köröskörül sűrű, vastag vonalak, míg ezen az elátkozott földön csak egyetlen vékony vicinális fut végig; — ami vonalacska oldalról még bemerészkedik, elakad hamar egy végállomáson. Miféle sivatag ez, hogy az ország különféle tartományai közt itthagyták akadálnak? Olyan a fehérséggel, mint egy elhalt országzilánk a nyüzsgést, életet jelentő fekete vonalak közt; a tájékozatlant valóságos expedíciós láz lepheti el ekkora elhagyatottság előtt.

Mi annak a hosszú, vékony vicinálisnak a magyar idők óta itt piszkoskodó fapadjait kétszer is végigültük s bizonyíthatjuk, hogy a vasúti térkép nem hazudik: Székelyföld csakugyan a legistenhátamögöttibb tartománya Európának. A gyönyörű fenyves tájak apró fürdőhelyei közt (melyekről korhadtt fanyaralók s csöpögös erdei úton a beteg szívűket hallgató öregek jutnak az ember eszébe) szóltan, esernyős embereivel mintha egy végállomás felé tartana a vonat, amelyen túl már csak erdő van s abban is gyéren a vadak. Én mindig úgy érzem, amikor megjövök ide, hogy valami emberi végállomásra értem, — így mondta ezt egy barátunk, aki jobban ismeri nálunk is a székely csöndességet. Egy órjási Csiglemező ez a négy szék, a hunoktól másodszer is elmaradtan vonja meg magát rajt a bekerített nép.

Arra, hogy Erdélyről a magyarság mondott le, nincs szebb bizonyíték, mint ez az ötszázézer magyar itt, melynek a világvégére rekesztése jóval előbb kezdődhetett, mint a román uralom. Amikor Erdélynek legfőbb érdeme az volt Pest előtt, hogy ott választókerületek is vannak, ez a macacs nép nyilván rosszabb osztályzatot kapott, mint a nemzetiségek, így hát a vasút is csak azoknak az ablaka alatt futott el s az adóból sem sok jutott e hegvek közé vissza. A román megszállónak csak a magyar taktikát kellett folytatnia: elfeledni, hogy az Isten háta megett is laknak emberek s amikor az egész székely föld szinte beszakadt a magányosságba, mint egy gyarmatra, elküldeni rá térítőit, névizsgálóit és kultúrkülönítményeit.

Bukarest és Brassó után az a benyomása az embernek, hogy az örök szélcsend övébe érkezett, a levegő nem vezet rendesen a hangot s még a városok is olyan állottak, hogy az ember Csipkerózsikát keresi, nyilván ő érette álltak meg a legyek a falon. Sepsiszentgyörgyön, a meglátogatott városok közt a legszomorúbbikban, meg is találtam ezt a Csipkerózsikát, kissé fáradt volt, keserű, szögletes és legálább egy mérföldes bozót s harminc év álom körülötte.

A magyar cserkészek 15. számú „Zrinyi Miklós” rajának látogatása városunkban.

Messze földről érkeztek a magyar cserkészek a brăşovi cserkészátáborozásra, szórakozni, tanulni a barátokhoz az idegen nemzetek fiaival.

Ünnepélyes keretek között nyílt meg Brăşovban a poianai negyedik nemzeti cserkészátáborozás. A megnyitó ünnepélyen részt vett II. Károly király a romániai cserkészlet fővédnöke, Miklós herceg és Mihály nagyvajda az ország többi eökelőségeinek kíséretében. A táborozáson a magyar cserkészek is szép számmal jelentek meg. A megnyitást követő első egy kicsit a kedvét szegte a sokfajú s zord éghajlatunkhoz nem igen szokott idegen cserkészeknek.

* * *

Szerdán délután idegesen sétált Bányay tanár ur a „Székely Nemzeti Múzeum” előtt. Még mielőtt a szokatlan sötét megmagyarázhatta volna egy fehér, tányérsapkás cserkészekkel telt autóbussz állott meg a Múzeum előtt, belőle katonás sorrendbe szállt ki a Budapesti „Bethlen Gábor” Református Gimnázium 15. számú cserkészcsapatának „Zrinyi Miklós” raja Benda Kálmán cserkészparancsnok tanár ur vezetésével.

A cserkészek élénk tekintetű eleven jól leburnult fiúk. Valahogy másabbak, mint ami fiaink, több kimérttség, több nyugalom van bennük. Tulkomolyan vesznek szemügyre mindent, udvariasan köszönnék meg minden felvilágosítást.

Benda Kálmán tanár urtól tudjuk meg, hogy összesen 42 magyarországi cserkész öött tábo-

rozni Brăşovba. Ezek közül való a „Zrinyi Miklós” raj 13 tagja, akik városunk nevezetességeit akarják megtekinteni. Augusztus 2-án este indultak Budapestről, a bécsi hajóval, 4-én érkeztek Turnu Severinbe. Ott a hatóságok nagyon szívesen fogadták, a város részéről a polgármester, katonai hatóságok és a Román Országos Cserkész Szövetség kiküldöttei várták.

Benda tanár ur, aki a „Zrinyi Miklós” rajt vezeti, alig tűnik ki a 18 VI—VIII. osztályos cserkészbajtársak közül, elmondja, hogy még a poianai cserkészátáborozás előtt elhatározták, hogy felkeresik a szomszédos Erdélyt. Sajnos, — jegyzi meg nem minden tanári szigor nélkül, hogy a magyar ifjúság ugy nő fel, hogy még a szomszédos Erdélyt sem ismeri. Annyit beszélnek és írnak arról a különbségről, ami az ardealai és a magyarországi lélek között van — amit eddig nem igen tapasztaltunk. De ha van is, reméljük, hogy nekünk sikerülni fog azt áthidalni. Majd ha hazamegyünk otthon elfogjuk mondani, hogy hamis az a fekete pecsétés levél és nem igaz az a hír, amit Német László hozott Ardealból most egy éve.

Meglátogattuk a csángó falvakat, beszélünk a falvak népével, mindenütt nagyon szívesen fogadtak. Brăşovban virágerdővel árasztottak el. Itt is nagyon szívesen fogadtak, szinte éreztük, hogy nem érdemeljük meg azt a szeretetet. Kár, hogy az idő ugy he'e esett a táborozásba, de így is pompásan éreztük megunkats boldogan, tudományban meggyarandva térünk vissza.

